

Yusif YUSİFOV,
ADPU-nun Azərbaycan
Dilçiliyi Kafedrasının dosenti,
ümumi dilçilik ixtisası üzrə
professor

Müxtəlif dövrlərlə səsləşən uzaq tarixi keçmişin dəyərli görüntülərini, qaynaqlarını özündə yaşadan, qoruyan Qazax-Ağstafa elləri arxeoloji tapıntılarla və maraqlı etnoqrafik, coğrafi obyektlərlə dolğundur. Adları çəkilən bölgələrdə ömür sürənlərin maddi-mədəniyyət abidələrinin, yaşayış yerlərinin, izləri qalmış ən qədim tayfaların həyat tərzlərinin, yerli kişilərin, qadınların ailə-məişət özəlliklərinin, mənəvi mədəniyyət məsələlərinin tutarlı, inandırıcı qaynaqlara söykənilərək açıqlanması o yerlərlə bağlı zənginliyin göstəriciləridir.

Qazax-Ağstafa təbiətin Azərbaycana, Xalqımıza bağışladığı sağlam iqlimi, suyu, igid, qorxmaz oğulları, vəfali qızgölinləri, məşhur aşığı, yüksək talantlı yazıçıları (şair, nasir və dramaturqları), böyük alimləri, tanınmış ictimai-dövlət mədəniyyət xadimləri ilə tanınır. Toplayanı, tərtibçisi və redaktoru Şato Saleh olan "Qazax-Ağstafa elləri" (Bakı-"Sabah" 1995,134s) kitabında (s 8) torpaq altında gizlənmiş abidələrin xeyli hissəsi Daşsalahlı, Damcılı mağaraları, Köçəşgər, Şıxlı, eləcə də digər yerüstü düşürgələr Qazax-Ağstafanın çox əski zamanlarda da yaşayış məskəni sayıldığı söyləməyə əsas verir.

Tarixi abidələrin qədimliyi, çoxluğu baxımından Qazax-Ağstafanın Azərbaycanda xüsusi yer tutduğu diqqətə yönəldilir. Abidələrin zənginliyinə görə Qazax-Ağstafanın bənzəri yoxdur, yəni ora ilə qarşılaşdırıla bilən coğrafi bölgə tapmaq mümkün deyildir. Çoxcəhətlik bu yerlərin abidələrinin fərqləndirici əlaməti, özəlliyidir.

Mezolit dövründən 12-13 min il əvvəl göstərilən zonada yaşayanların sayının xeyli artdığı, Şomutəpədən, Töytəpədən və Baba-Dərvişdən tapılan taxıl dənələrinin hələ 5-6 min bundan öncə buranın əhalisinin əkinçiliklə məşğuliyət keçirdiyi, təxminən 5 min il bundan qabaq məşhur "Kür-Araz ovalığının eneolit mədəniyyəti" nə Qazax-Ağstafa zonasında daxil edildiyi, indiki Qazaxlıların əcdadlarının o zaman da evlərinin, əkin sahələrinin, bağlarının, üzüm-lüklərinin, mal-qaralarının olduğu diqqətə yönəldilir.

Qazax-Ağstafa ərazisində qazıntı aparən arxeoloqlar burada yerləşən bəzi abidələrə heç bütün Şərqdə rast gəlinmədiyini söyləyirlər. Xanlıqlar kəndinin ərazisindəki Ağstafa su anbarının sol sahilində uca bir təpənin üstündə təxminən hündürlüyü 10-12m olan təndirvari bürc "Didəban" (gözətçi məntəqəsi) adlanır. Bu tarixi abidə orta əsrlərə aid edilir. Həmin abidənin üstündən ətraf aydın görünür.

Abidənin yaxın vaxtlarda konservasiya olunması vacib sayılmış, əgər bu iş həyata keçirilməyə, onun ucacağı göstərilmişdir. Qazaxın Daşsalahlı kəndindəki Avey dağında çox qədim dövrün yadigarı hesab edilən abidə diqqət çəkir. Abidəyə naməlum şəxslərin əlavələr (yazılı, daş və s.) etdikləri konservasiya za-

XÜSUSİ STATUSLU KİTAB

manı onların abidədən çıxarıldığı söylenilir. Qazax rayonu ərazisində məşhur Göyözən qalası da vardır. Qafqazın xüsusi ilə Zaqafqaziyanın əsasən bütün möhtəşəm qalalarını görənlərin fikrincə, onların heç biri Göyözən qalası ilə müqayisə edilə bilməz. Yerli camaatın ona 7 bürclü Oğuz qalası deyimi qala haqqında dolğun və aydın fikir formalaşdırır. Kameral təsvirə aid bir neçə kitabın müəllifi çoxlu dəyərli tarixi faktları üzə çıxaran və onlar üzərində nəzəri ümumiləşdirmələr aparən Nazir Əhmədli bu sahədə zəngin təcrübəsi olan araşdırıcıdır.

Nazir Əhmədlinin çoxcəhətli yaradıcılıq fəaliyyətini gözəndən keçirəndə xarici ölkələrin arxivlərindən vacib materialları əldə etməkdən ötrü hansı çətinliklərlə qarşılaşdığını, onların öhdəsindən necə gələ bildiyini düşünəndə tədqiqatçının çəkdiyi zəhmətə heyran qalır və ona təşəkkür edirik. Kameral təsvirləri ilə müəllif böyük və xeyirxah bir iş görmüşdür.

Nazir Əhmədlinin Azərbaycanın qədim və zəngin tarixini özündə yaşadan, qoruyan və gələcək nəsillərə çatdırən Qazax-Ağstafa elinə aid hazırladığı hər bir yazılı sənəd, əsər əslən həmin eldən olan, orada boya başa çatan, ömür sürən və başqa yerlərdə yaşayan Qazaxlıları hədsiz dərəcədə sevindirir.

Tərcüməçisi, tərtibçisi, ön söz və qeydlərin müəllifi kimya üzrə fəlsəfə doktoru Nazir Əhmədlinin "Qazax nahiyəsinin kameral təsviri, 1860-cı il kitabı hamı, xüsusən Qazax-Ağstafa elindən olan şəxslər üçün çox dəyərli mənbədir. Bu qiymətli qaynaq həmin şəxslərin hər birində olmalıdır. Buna görə də kitaba duyulan zəruri ehtiyac nəzərə alınmalı, o çoxsaylı tirajla nəşr edilməlidir.

Qazax-Ağstafa elindən olanlar öz el-obalarında yaşamış babaları, qohumları haqqında həmin kitabdan dəyərli bilgiler əldə edə bilərlər.

Göstərilən yerin kameral təsvirinə aid tarixi coğrafi materialların oranın coğrafi bölgələrinin, yerlərinin hər dağı, dərəsi, düzü barədə ensklopedik bilgilərin yetərli daşıyıcıları, göstəriciləridir.

1867-ci il dekabrın 9-da Qazax və Şəmşəddin nahiyələrinin birləşdirərək yeni yaradılan Yelizavetpol quberniyasının tərkibində Qazax qəzasının təşkil olunduğu, oranın ərazisinin 5.908 kv.km olaraq, indiki Tovuz, Ağstafa, Qazax rayonlarını, SSRİ dövründə Ermənistanı verilmiş Azərbaycan torpaqları olan Dilican dərəsi və Göyçə gölüne qədər yerləri (əraziləri) əhatə etdiyi, 1909-cu ildə qəza mərkəzi sayılan Qazaxın şəhər statusu aldığı göstərilir. (1, s 21)

1918-ci ildə Azərbaycanın və Gürüstanın öz müstəqilliklərini elan etdikdən sonra iki ölkə arasında ərazi-sərhəd məsələlərinin müzakirə və həll edildiyi, nəticədə Qazax qəzasının Azərbaycanın, Borçalı qəzasının isə Gürcüstanın tərkibində qaldığı, 1918-1920-ci illərdə Qazax qəzasının Gəncə quberniyasının içərisinə yerləşdirildiyi, yəni onun ayrılmaz hissəsi sayıldığı 1919-cu ildə Qazax qəzasının müəyyən bölgəsində Tovuz qəzasının yaradıldığı göstərilmişdir.

Kitabın Sovet Rusiyasının zorakılığının sonunda Azərbaycan respublikasının yixilməsindən az sonra keçmiş Qazax qəzasının ərazisi bolşeviklər tərəfindən bölünmüş, onun dağlıq hissəsinin 44,5%-nin Ermənistanı verilməsi göstərilmişdir. (1, s 21)

1860-cı ilin kameral təsvirinə görə Qazax rayonundakı tatarlara (Azərbaycan türkləri) yaşayan kəndlərin əlifba ilə düzülüşünün belə olduğu diqqətə çatdırılmışdır.

Abbaspəyli (19 ailə), Ağköhnək (53 ailə), Tatar Əksiparası (96 ailə), Ağstafa (8 ailə), Köhnə Əskipara (14 ailə), Alpaut (48 ailə), Aslanbəyli (142 ailə), Ağkuhlu (Haqqıxlı) (30 ailə), Barxudar-

lı(15 ailə); Böyük Xanlıqlar (82 ailə); Bağanis Ayrın (58 ailə); Butayerli (11 ailə); Hüseynbəyli (53 ailə); Dağkəsəmən (177 ailə); Dağməmmədli (14 ailə); Daş Salahlı (215 ailə); Dəmirçilər (92 ailə); Conalı (28 ailə); Cəfərli (58 ailə); Düzqışlaq (46 ailə); Qazaxlı (20 ailə); Qazaxbəyli (59 ailə); Kəmərlı (178 ailə); Qarahəsənli (36 ailə); Qaraqoyunlu (184 ailə); Qaralar (110 ailə); Qarapapaq (42 ailə); Qızılhacılı (36 ailə); Kiçik Xanlıqlar (44 ailə); Qaymaqlı (96 ailə); Kolagir (37 ailə); Yarıqpəyə (19 ailə); Kosalar (102 ailə); Qıraq Kəsəmən (526 ailə); Quçu Ayrın (39 ailə); Mərəmli (25 ailə); Pırlılı(91 ailə); Poylu (134 ailə); Polad Ayrım (31 ailə); Silahlı (598 ailə); Şofulu (23 ailə); Taharbəyli (27 ailə); Üzkməzli (16 ailə); Faxralı (16 ailə); Fərəhli (37 ailə); Xələfli (83 ailə); Xeyrumlu (14 ailə); Xılıxına (44 ailə); Çaylı(108 ailə); Çaxmaqlı (34 ailə); Sıxlı (556 ailə);

Qazaxın müsəlman ruhaniləri (116 ailə); Qazax ağaları-204 ailə; Bütün tatar ailələri-4.944 ailə.

Ermənilər yaşayan kəndlər: Yuxarı Ağdam (76 ailə), Aşağı Ağdam (24 ailə), Əksipara (28 ailə), Haçasu (130 ailə), Bağaris (34 ailə) və s. Bütün ermənilər - 1638 ailə.

Əsərdə bütün Qazax rayonu üzrə ümumi əhalisini-6.633ailəni özündə birləşdirdiyi göstərilir.

Qazaxda Salahlı (598 ailə), Şıxlı (556 ailə), Qıraq Kəsəmən (526 ailə) Azərbaycan türklərinin yaşadığı ən böyük kəndlər; Ağstafa kəndi (8 ailə) isə ən kiçik kənd olmuşdur. Divarlarının qalıqlarından, yerin coğrafi quruluşundan həmin qalanın alınmaz istehkam olduğunu müəyyənləşdirildiyi diqqətə yönəldilir. Göyözən (bəlkə də Göyozan) dağının heyvət doğuran qərribə görkəminə heyran qalmamaq mümkün deyildir. Sanki o öz möhkəmliyi ilə diqqəti çəkməkdən, kölgədə qalmaqdan ötrü dağ silsiləsindən aralanmışdır. İri qollu-budaqlı uca bir Çınarı, bir az da böyük köbəyi xatırladan bu dağın özünəməxsus, özəl sirlı-sehirli dünyası olduğu diqqətə çatdırılır. Tektoniklərin fikrincə, o nə zamansa, dənizin altında vulkan püskürmələri nəticəsində yaranmışdır. Şimal-şərqdən ona qısılan, onu özünə dağ edən möhtəşəm qalanın isə müdafiə əhəmiyyətli qala sayıldığı güman edilir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında əksini tapan hadisələrin müəyyən göstərilən qalada baş verməsini mümkün saymaq olar. Belə möhtəşəm qalanın dağılmasına yol verməmək fikri irəli sürülür. Onun bərpasının çətinlikli törədcəyi, bunun üçün xərc, material, işçi qüvvəsi tələb edildiyi deyilir (1, s 8-11)

Qazax-Ağstafa ərazisi qədim abidələrdə zənginliyi baxımından Azərbaycanın coğrafi bölgələrinin çoxundan üstündür. Daha doğrusu tarixi abidələrin zənginliyinə görə adı çəkilən zona bənzərsizdir. Avay dağı ərazisində yüzə qədər ibtidai mağaranın varlığı, insanların sənət dünyasına yol açmış ilk memarlıq planlarını düşünməsi bu mağaralarla bağlı olmuşdur. Bu coğrafi ərazidə (Qazax-Ağstafa bölgəsində) zaman keçdikcə daha əzəmətli, möhtəşəm memarlı abidələri yaratmışlar. Göstərilən abidələrdən dövrümüzə qədər gəlib çıxanlardan ən qədimlərinin Didvan bürcü və Yuxarı Əskipara məbədi sayıldığı söylenilir. Didvan bürcü Qazaxın Xanlıqlar bölgəsində qorunur.

Qazax, Tovuz, Gədəbəy bölgəsində Girdiman dövlətini qoruyan mövqelər sayıldığı diqqətə çatdırılmışdır.

Hakim ideologiyanın başqa sahələr kimi memarlığada böyük təsir göstərdiyi, islam dini yayıldıqdan sonra Azərbaycan memarlıq sənətinin bu dinlə bağlı yeni xüsusiyyətlərinin diqqəti çəkdiyi, belə faktorlara görə Xristian me-

marlığı ilə müsəlman memarlığının bir-birindən fərqləndikləri diqqətə yönəldilir. Qazax-Ağstafa bölgələrindəki abidələrin memarlıq quruluşuna görə müxtəliflikləri göstərilir. Həmin ərazidəki abidələrin tarixinin dəqiq müəyyənləşdirilmədiyi qeyd edilir.

Qazax nahiyəsi sakinlərinin bir kənddən başqa kəndə köçürülməsi, yəni yaşayış məskənləri salınması, nahiyədən başqa ərazilərə eləcə də başqa inzibati ərazi vahidlərindən Qazax nahiyəsinə köçmə hallarının və sairənin. Kameral təsvirdə dəqiqliklə qeydə alınmasını görürük. Məsələn, Yarıqpəyə kəndini 1862-ci ildə Qıraq Kəsəmən kəndindən buraya köçən sakinlərin yaratmaları-Ağstafa kəndinin sakinlərinin Kolğır kəndindən, köhnə Əskipara kəndinin sakinlərinin çoxunun Tatar Əskiparası kəndindən, Ağkuhlu (Haqqıxlı) kəndinin sakinlərinin Alpout kəndindən gəldikləri, Qazaxlı kənd sakinlərinin əksəriyyətinin Qazaxbəyli, Salahlı və Çaxmaqlı kəndindən, Polad Ayrını kəndini Quçu Ayrım kəndindən gələnlərin, Çaxmaqlı kəndini isə Salahlı kəndindən gələnlər, Sıxlı kəndindən gələnlərin isə Məryəm dərəsi kəndiniyaratdıqları göstərilir. Kitabın tərcüməçisinin və tərtibçisinin Qazax nahiyəsində yaşayanların etnik mənsubiyyətləri barədə düşüncələrini əks etdirən yazıları da xüsusi maraq doğurur. O, Qazax nahiyəsində müsəlman türk əhalisinin qazaxlı qarapapaq, bayat, ayrını, qaraqoyunlu, qaraxanlı, xanlıqlarlılar, qədirlı, qaralar, kəngərli kimi türk tayfalarının olduğunu göstərmiş, zaman keçdikcə bu tayfaların nəsillərinin bir-biri ilə qarışaraq etnik birlik yaratdıqlarını demişdir, Tatlı kəndinin sakinlərinin isə İrandan buraya köçmüş tatlar olduğu söylenilmişdir. (1, s 23-24)

Bizcə, İrandan köçmüşlərin hamısının tatlar olduğunu söyləmək doğru deyildir. Yəni Cənubi Azərbaycanda yaşayanların əksəriyyəti türklərdir (azərbaycanlılardır). Ona görə də A.D.Episovun "Gkon bitğ qos. krestğen Kazaxskoqo uezda, Elisavstpolğskoy qubernii mat. dlə izuçeniğ gkon. bita qos. krestğen Zakavkazskoqo kraə." (Tom 2, bıp. 3, Tiflis: 1886, s.40-41)adlı göstərilən əsərində Tatlı kəndinin sakinlərini həmin kəndə İrandan köçmüş tatlar adlandırması doğru deyildir. Qazax rayonunun Tatlı kəndində lap qədimdən yerli türklər (azərbaycanlılar) yaşamışlar. Bacarıqlı araşdırıcısı alim Nazir Əhmədlinin də belə düşünməsinə şübhə etmirdik.

Müəllifin Qazax nahiyəsinin 1860-cı ildə tərtib edilmiş Kameral təsvirində yalnız vergi ödəyicilərinin adlarının qeyd alındığı göstərilmişdir. Vergi ödəyiciləri isə kişilər olmuşdur. "Başpulu" deyilən vergidən azad edildiklərinə görə qadınların adları sənəddə öz əksini tapmamışdır. Amma Nazir Əhmədli naməlum səbəbdən kameral təsvirdə bəzi şəxslərin atasının adı deyil, anasının adının yazıldığını göstərmiş və bu nümunələri vermişdir: Nəbi Mülxüsa oğlu, Alı Nazyetər oğlu, Qurban Kəklık oğlu, İbrahim Fatma oğlu, Yolçu Zalxa oğlu, Cəfər Nənəqız oğlu və s. Müəllif bununla belə bu konkret şəxs adlarından 1860-cı ildə Qazax nahiyəsində mövcud qadın şəxs adlarının bir qisminin öyrənildiyini söyləyir, Kameral təsvirdə bəzi şəxslərin atasının yox, anasının adının yazılmasının səbəbini, bizcə uşaqların böyüyüb boya-baş çatmasında anaların böyük zəhmət çəkmələri, çətinliklərlə qarşılaşmaları, qadınların ərlerine münasibəti, kişilərin atalığı borclarını ödəməmələri və s. ilə əlaqələndirmək mümkündür. Nazir Əhmədli bəzi şəxslərin adlarının atalarının adları ilə eyni olduğunu diqqətə yönəltmiş və bunun səbəblərini izah etmişdir.

(Davamı var)